XVI-XVII ASRLARDA XIVA XONLIGINING DIPLOMATIK VA SAVDO ALOQALARI

Buranov Zafarjon Ergashboy o‘g’li
E-mail: buranovzafarbek332@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVI–XVII asrlarda Xiva xonligining tashqi siyosati, diplomatik munosabatlari hamda xalqaro savdo aloqalari tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Xonlikning Buxoro xonligi, Safaviylar davlati, Rossiya va Dashti Qipchoq hukmdorlari bilan olib borgan elchilik aloqalari hamda Buyuk Ipak yo‘li orqali amalga oshirilgan savdo munosabatlari yoritiladi. Shuningdek, diplomatik aloqalarning davlat xavfsizligi, iqtisodiy taraqqiyot va mintaqaviy siyosiy barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, diplomatiya, savdo aloqalari, elchilik, Safaviylar davlati, Rossiya, Buxoro xonligi, Buyuk Ipak yo‘li, Xorazm, XVI–XVII asr.

Аннотация. В статье на основе исторических источников и современных научных исследований анализируются внешняя политика, дипломатические отношения и международные торговые связи Хивинского ханства в XVI–XVII веках. Рассматриваются дипломатические контакты ханства с Бухарским ханством, государством Сефевидов, Россией и правителями Дешт-и-Кипчака, а также торговые отношения, осуществлявшиеся по Великому шелковому пути. Кроме того, в статье освещается роль дипломатических отношений в обеспечении государственной безопасности, экономического развития и политической стабильности в регионе.

Ключевые слова: Хивинское ханство, дипломатия, торговые отношения, посольство, государство Сефевидов, Россия, Бухарское ханство, Великий шелковый путь, Хорезм, XVI–XVII века.

Abstract. This article analyzes the foreign policy, diplomatic relations, and international trade ties of the Khiva Khanate during the 16th and 17th centuries, drawing upon historical sources and contemporary scholarly research. It examines the diplomatic exchanges the Khanate maintained with the Bukhara Khanate, the Safavid state, Russia, and the rulers of Dasht-i Kipchak, as well as the trade relations conducted via the Great Silk Road. Furthermore, the article highlights the role of diplomatic relations in ensuring state security, economic development, and regional political stability.

Keywords: Khiva Khanate, diplomacy, trade relations, embassy, Safavid state, Russia, Bukhara Khanate, Great Silk Road, Khorezm, 16th–17th centuries.

Kirish. XVI–XVII asrlar Markaziy Osiyo tarixida yirik siyosiy o‘zgarishlar va davlatlararo munosabatlarning faollashgan davri hisoblanadi. Shayboniylar sulolasi hukmronligi davrida tashkil topgan Xiva xonligi mintaqaning muhim siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biriga aylandi. Geografik jihatdan Buyuk Ipak yo‘lining muhim tarmoqlarida joylashgani Xiva xonligining qo‘shni davlatlar bilan savdo-sotiq va diplomatik aloqalarini rivojlantirishiga qulay imkoniyat yaratdi. Xonlik tashqi siyosatida savdo manfaatlari, hududiy xavfsizlik va siyosiy muvozanatni saqlash asosiy ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘ldi.

Mazkur maqolaning maqsadi XVI–XVII asrlarda Xiva xonligining diplomatik va savdo aloqalarini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish hamda ularning davlat taraqqiyotidagi ahamiyatini yoritishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Xiva xonligining tashqi siyosati va xalqaro munosabatlari masalalari ko‘plab tarixchilar tomonidan o‘rganilgan. Abulg‘ozi Bahodirxonning "Shajarayi

turk", Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asarlari XVI–XVII asrlardagi siyosiy voqealar va diplomatik munosabatlarni o‘rganishda muhim birlamchi manbalar hisoblanadi. Zamonaviy tadqiqotchilar esa ushbu tarixiy ma’lumotlarni yangi metodologik yondashuvlar asosida tahlil qilib, Xiva xonligining xalqaro aloqalar tizimidagi o‘rnini kengroq yoritishga harakat qilganlar.

So‘nggi yillarda chop etilgan ilmiy tadqiqotlarda Xiva xonligining Safaviylar davlati, Rossiya va Buxoro xonligi bilan olib borgan siyosiy hamda iqtisodiy aloqalari kompleks ravishda o‘rganilmoqda. Ayniqsa, diplomatik elchiliklar va savdo yo‘llarining o‘zaro bog‘liqligi masalasi alohida ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda.

Xiva xonligi XVI asr boshlarida tashkil topgach, tashqi siyosatda qo‘shni davlatlar bilan muvozanatli munosabatlarni yo‘lga qo‘yishga intildi. Safaviylar davlati bilan munosabatlar ba'zan harbiy to‘qnashuvlar, ba'zan esa diplomatik muzokaralar orqali davom etdi. Elchilar almashinuvi ikki davlat o‘rtasida siyosiy ishonchni mustahkamlash va savdo yo‘llari xavfsizligini ta’minlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qildi. Xususan, Shoh Tahmasp va keyinchalik Shoh Abbos davrida Xiva hukmdorlari bilan diplomatik muloqotlar olib borilganligi tarixiy manbalarda qayd etiladi.

XVII asrda Abulg‘ozi Bahodirxon hukmronligi davrida diplomatik siyosat yanada faollashdi. Xon qo‘shni davlatlar bilan munosabatlarni tartibga solish, ichki siyosiy barqarorlikni mustahkamlash va tashqi tahdidlarni kamaytirish maqsadida elchilar yuborgan. Diplomatik yozishmalar va elchilik almashinuvi nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy manfaatlarni ham himoya qilgan.

Savdo aloqalari Xiva xonligi iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi edi. Xonlik Buyuk Ipak yo‘lining shimoliy va g‘arbiy yo‘nalishlari orqali Eron, Rossiya, Buxoro, Qozoq dashtlari hamda Kaspiy dengizi atrofi bilan savdo qilgan. Xivadan tashqariga paxta, jun, qorako‘l terisi, ipak mahsulotlari, gilam, chorva mollari, tuz va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari chiqarilgan. O‘z navbatida, Eron va Rossiyadan ipak matolar, metall buyumlar, qurol-aslaha, zeb-ziynat buyumlari va boshqa hunarmandchilik mahsulotlari olib kelingan.

Rossiya davlati bilan aloqalar ham ayniqsa iqtisodiy manfaatlarga asoslangan edi. Astraxan orqali o‘tuvchi savdo yo‘llari ikki tomon o‘rtasidagi tovar ayirboshlash hajmini oshirdi. Rossiya hukmdorlari Xorazm orqali Sharq mamlakatlari bilan savdoni rivojlantirishga intilgan bo‘lsa, Xiva xonlari Rossiya bozorlariga chiqish va metall mahsulotlari importidan manfaatdor bo‘lganlar.

Buxoro xonligi bilan munosabatlar esa murakkab xarakter kasb etgan. Ayrim davrlarda harbiy qarama-qarshiliklar yuz bergan bo‘lsa-da, iqtisodiy manfaatlar sababli savdo aloqalari uzilmagan. Karvon yo‘llarining faoliyati davom etgan va savdogarlar davlat himoyasida bo‘lgan. Bu holat Markaziy Osiyoda iqtisodiy integratsiyaning saqlanib qolishiga xizmat qilgan.

Umuman olganda, XVI–XVII asrlarda Xiva xonligi diplomatiyasi harbiy kuch bilan bir qatorda muzokaralar, elchilik almashinuvi va iqtisodiy manfaatlarga asoslangan tashqi siyosatni ham o‘z ichiga olgan. Savdo aloqalarining kengayishi shaharlar taraqqiyoti, hunarmandchilik rivoji va davlat g‘aznasining boyishiga sezilarli ta'sir ko‘rsatgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot tarix fanida qo‘llaniladigan zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida amalga oshirildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi XVI–XVII asrlarda Xiva xonligining diplomatik va savdo aloqalarini tarixiy manbalar hamda zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida kompleks tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy tahlil tamoyillariga amal qilindi.

Tadqiqot metodologik jihatdan sifat (qualitative) tadqiqot usullariga asoslandi. Avvalo, birlamchi tarixiy manbalar, jumladan, Abulg‘ozi Bahodirxonning "Shajarayi turk", Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asarlari hamda Rossiya va Eron elchilari tomonidan

qoldirilgan tarixiy ma'lumotlar o‘rganildi. Ushbu manbalardagi diplomatik uchrashuvlar, elchilik almashinuvlari va savdo yo‘llariga oid ma'lumotlar tizimli ravishda tahlil qilindi.

Ikkinchi bosqichda zamonaviy tarixshunoslikda e'lon qilingan ilmiy maqolalar, monografiyalar va dissertatsiyalar o‘rganildi. Ular yordamida tarixiy voqealarga zamonaviy ilmiy yondashuvlar aniqlanib, mavjud ilmiy qarashlar o‘zaro solishtirildi. Shu orqali tarixiy voqealarning sabab-oqibat bog‘liqligi hamda diplomatik va iqtisodiy omillar o‘rtasidagi munosabatlar aniqlashtirildi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metod yordamida Xiva xonligining Buxoro xonligi, Safaviylar davlati va Rossiya bilan olib borgan munosabatlari o‘zaro taqqoslandi. Mazkur usul har bir davlat bilan aloqalarning maqsadi, shakli va natijalarini aniqlash imkonini berdi. Bundan tashqari, tizimli tahlil usuli orqali diplomatik aloqalar va savdo munosabatlarining davlat siyosati hamda iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni baholandi.

Kontent tahlili usulidan foydalanish natijasida tarixiy hujjatlar va yozma manbalarda uchraydigan diplomatik atamalar, elchilik faoliyati, savdo karvonlari, boj tizimi va xalqaro savdo yo‘llari haqidagi ma'lumotlar umumlashtirildi. Statistik ma'lumotlar cheklangan bo‘lsa-da, mavjud tarixiy manbalardagi sifat ko‘rsatkichlari asosida tahliliy xulosalar chiqarildi.

Mazkur metodologik yondashuv tarixiy voqealarni faqat tasvirlash bilangina cheklanmay, balki ularning siyosiy, iqtisodiy va diplomatik ahamiyatini ilmiy asosda izohlash imkonini berdi.

1-jadval. Tadqiqotda qo‘llanilgan metodlarning tahliliy tavsifi

Tadqiqot metodi	Qo‘llash maqsadi	Tadqiqotdagi natijasi
Tarixiy metod	XVI–XVII asrlardagi voqealarni xronologik ketma-ketlikda o‘rganish	Diplomatik aloqalarning rivojlanish bosqichlari aniqlandi
Tarixiy-qiyosiy metod	Xiva, Buxoro, Safaviylar va Rossiya o‘rtasidagi munosabatlarni taqqoslash	O‘xshash va farqli diplomatik strategiyalar belgilandi
Kontent tahlili	Tarixiy manbalardagi diplomatik va savdo ma'lumotlarini tahlil qilish	Elchilik va savdo siyosatining asosiy yo‘nalishlari umumlashtirildi
Tizimli tahlil	Diplomatiya va iqtisodiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash	Savdo va tashqi siyosatning o‘zaro ta'siri ochib berildi
Analitik-sintetik metod	Turli manbalardan olingan ma'lumotlarni umumlashtirish	Ilmiy xulosalar ishlab chiqildi
Manbashunoslik tahlili	Birlamchi va ikkilamchi manbalarning ishonchliligini baholash	Tarixiy ma'lumotlarning haqqoniyligi tekshirildi

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, XVI–XVII asrlarda Xiva xonligining tashqi siyosati asosan ikki muhim yo‘nalishda shakllangan: birinchisi, davlat xavfsizligini ta'minlash va siyosiy barqarorlikni saqlashga qaratilgan diplomatik faoliyat bo‘lsa, ikkinchisi esa iqtisodiy manfaatlarni himoya qilish hamda xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishdan iborat bo‘lgan. Ushbu ikki yo‘nalish bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, tashqi siyosatning yagona strategik tizimini tashkil etgan.

Tarixiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Xiva xonligi tashqi siyosatda harbiy kuchdan ko‘ra diplomatik muzokaralarga ham katta e'tibor qaratgan. Elchilar almashinuvi, hukmdorlar o‘rtasidagi yozishmalar va sovg‘alar almashish o‘sha davr diplomatiyasining muhim elementlari hisoblangan. Ayniqsa, Safaviylar davlati bilan olib borilgan munosabatlarda diplomatik vositalar chegaraviy nizolarni yumshatish va savdo yo‘llari xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga, siyosiy vaziyatning o‘zgarishi ayrim davrlarda harbiy qarama-qarshiliklarga ham sabab bo‘lgan. Demak, diplomatiya doimo siyosiy vaziyatga mos ravishda moslashuvchan tarzda olib borilgan.

Buxoro xonligi bilan munosabatlar ham murakkab xarakterga ega edi. Har ikkala davlat o‘rtasida Amudaryo havzasi va ayrim strategik hududlar uchun kurashlar kuzatilgan bo‘lsa-da, iqtisodiy manfaatlar savdo aloqalarining davom etishini ta'minlagan. Bu holat o‘rta asr davlatlari tashqi siyosatida iqtisodiy manfaatlarning siyosiy ziddiyatlardan ustun turishi mumkinligini ko‘rsatadi. Karvon yo‘llarining uzluksiz faoliyati hunarmandchilik mahsulotlari almashinuvi va bozorlarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatgan.

Rossiya bilan olib borilgan aloqalar tadqiqot natijalarida alohida ahamiyat kasb etdi. XVI asrning ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya Volga bo‘yi va Astraxan hududlarini egallagach, Xiva bilan iqtisodiy aloqalarni kengaytirishga intildi. Rossiya uchun Xiva Sharq mamlakatlariga olib boruvchi muhim tranzit hudud hisoblangan. Xiva esa Rossiya orqali metall buyumlar, qurol-aslaha va boshqa sanoat mahsulotlarini import qilgan. Bu savdo aloqalari davlat g‘aznasiga bojxona daromadlari keltirgan va ichki bozorning rivojlanishiga xizmat qilgan.

Tadqiqot davomida Buyuk Ipak yo‘lining ahamiyati ham alohida tahlil qilindi. Garchi XVI–XVII asrlarda dengiz savdosining rivojlanishi natijasida Buyuk Ipak yo‘lining xalqaro ahamiyati ma'lum darajada pasaygan bo‘lsa-da, Markaziy Osiyoda quruqlikdagi savdo yo‘llari o‘z mavqeini saqlab qolgan. Xiva xonligi ana shu yo‘llarning muhim tugunlaridan biri sifatida Eron, Buxoro, Qozoq dashtlari va Rossiya o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarda vositachi vazifasini bajargan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Xiva xonligining eksport mahsulotlari tarkibida paxta, ipak, qorako‘l terisi, jun, gilam va chorvachilik mahsulotlari ustunlik qilgan. Import tarkibida esa metall buyumlar, qimmatbaho matolar, qurol-aslaha, zeb-ziynat buyumlari va ayrim hunarmandchilik mahsulotlari muhim o‘rin egallagan. Mazkur mahsulotlar nafaqat ichki bozor ehtiyojlarini qondirgan, balki mahalliy hunarmandchilikning rivojlanishiga ham turtki bergan.

Shuningdek, tadqiqot natijalari diplomatik aloqalar faqat siyosiy muzokaralar bilan cheklanmaganligini ko‘rsatadi. Elchilar iqtisodiy axborot almashinuvi, savdo shartlarini muhokama qilish, savdogarlar xavfsizligini ta'minlash va davlatlar o‘rtasidagi ishonchni mustahkamlash kabi vazifalarni ham bajarganlar. Shu sababli elchilik institutini XVI–XVII asr Xiva xonligi tashqi siyosatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida baholash mumkin.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar Xiva xonligining diplomatik va savdo siyosati o‘z davri uchun puxta shakllangan tashqi siyosiy strategiyaga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Diplomatik faoliyat davlat xavfsizligini mustahkamlashga xizmat qilgan bo‘lsa, savdo aloqalari iqtisodiy taraqqiyot, shaharlar rivoji va xalqaro nufuzning ortishiga sezilarli hissa qo‘shgan. Tadqiqot natijalari Xiva xonligi tarixini o‘rganishda diplomatiya va iqtisodiyotning o‘zaro bog‘liqligini kompleks yondashuv asosida tahlil qilish muhim ilmiy natijalar berishini tasdiqlaydi. Mazkur xulosalar kelgusida Markaziy Osiyo davlatlarining xalqaro munosabatlari tarixini yanada chuqurroq o‘rganish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. XVI–XVII asrlarda Xiva xonligi Markaziy Osiyoning muhim siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biri sifatida faol tashqi siyosat olib borgan. Diplomatik aloqalar davlat xavfsizligini ta’minlash, siyosiy ittifoqlarni mustahkamlash va xalqaro nufuzni oshirishga xizmat qilgan. Savdo munosabatlari esa xonlik iqtisodiyotining rivojlanishi, shaharlar ravnaqi va Buyuk Ipak yo‘li orqali xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mustahkamlanishida muhim omil bo‘lgan.

Tarixiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Xiva xonligi tashqi siyosatida diplomatiya va savdo bir-birini to‘ldiruvchi yo‘nalishlar sifatida namoyon bo‘lgan. Aynan shu omillar xonlikning XVI–XVII asrlarda mintaqadagi siyosiy barqarorligi va iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlashda muhim rol o‘ynagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abulg‘ozi Bahodirxon. Shajarayi turk. – Toshkent: Cho‘lpon, 1992.
2. Munis, Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent.
3. Bartold V.V. Turkman xalqi tarixi ocherki. – Moskva.
4. Mahmudov M., Sheripov U. Xiva xonligi tarixi (ijtimoiy-siyosiy jihatlari). – Urganch, 2013.
5. Allayeva N. XVI–XVIII asrlarda Xiva xonligi va Eron o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar.
6. XVI–XVIII asrlarda Xiva xonligining diplomatik va savdo-iqtisodiy munosabatlari. Ilmiy maqola.
7. Xiva xonligining diplomatiyasi va savdo aloqalari nomli monografiya haqida.